

Anna Helga Hannesdóttir

HUR DET BLIR SKILLNAD PÅ RÄTT OCH FEL I SPRÅKET

Svenskan är ett av världens bäst beskrivna språk, brukar man säga. Även om språkbeskrivningen vanligen avses vara deskriptiv snarare än normativ utgår den ifrån det konventionaliserade språkbruket: en generell överenskommelse mellan språkbrukarna om hur det skall vara – eller kanske framför allt hur det inte skall vara.

Distinktionen mellan rätt och fel är inte lika relevant för alla de olika nivåer som vi urskiljer när vi beskriver språket. Nivåerna är normerade på olika sätt: när det gäller ortografi och ordböjning är den mycket detaljerad. I de flesta fall är endast ett av de alternativa sätten att stava eller böja ett ord rätt och alla andra möjliga sätt fel. När det gäller uttal, syntax och lexikon är normerna snarare generaliserande. Om man med svenskans normer menar hela det system av konventioner som gör att språkbrukarna intuitivt identifierar språket som just svenska, kan vi konstatera att de flesta av svenskans normer gäller sådant som tas för givet och aldrig ifrågasätts.

Ulf Telemann har beskrivit skillnaden mellan faktiska, implicita normer och språkbrukarnas medvetna föreställningar liksom de förutsättningar som krävs för att normerna skall bli explicita. För att en implicit norm skall utvecklas till en normföreställning, dvs. en ”medveten föreställning om hur språket borde vara eller hur det goda, vårdade, egentliga språket är” krävs bland annat variation och förskjutning i varianternas frekvens och distribution (Telemann 1991). Särskilt medvetna blir vi när frekvensrelationerna mellan de olika varianterna ändras så att den som vi själva (medvetet eller omedvetet) föredrar marginaliseras i förhållande till andra varianter.

I ett språkhistoriskt perspektiv är tydliga distinktioner mellan rätt och fel ett ganska sent fenomen i svenskan. Jag skall här belysa en process som pågått sedan tidig medeltid och som lett till en sällan ifrågasatt konvention: den svenska versionen av alfabetet.

Språkplanering i ett historiskt perspektiv

Genom att anlägga ett språkplaneringsperspektiv på språkets konventionaliseringsprocesser kan olika utvecklingsstadier urskiljas, stadier som belyser språkets funktionella utveckling lika väl som den strukturella.

Språkplanering kan åskådliggöras med hjälp av en modell konstruerad och utvecklad av Einar Haugen (Haugen [1966] 1972:162). Modellen beskriver en process i fyra faser: (1) selektionsfas, (2) kodifieringsfas, (3) implementeringsfas och (4) utvecklingsfas. Av de fyra faserna gäller två språkets sociala funktioner och status, dvs. selektionsfasen och implementeringsfasen, medan kodifieringsfasen och utvecklingsfasen snarare berör språkets olika beskrivningsnivåer. De fyra faserna avser samtidigt två språkliga aspekter. Den ena aspekten är av normerande eller standardiserande natur och omfattar selektion och kodifiering. Den andra aspekten är funktionell eller språkvårdande och omfattar faserna implementering och utveckling. Modellen är i första hand avsedd för politiskt initierade processer i modern tid men den kan mycket väl användas som en förklaringsmodell för framför allt språkets funktionella utveckling.¹ Jag kommer här att diskutera etableringen av ett inhemskt alfabet och relatera dess funktionella utveckling till Haugens modell.

Nytt skriftsystem

Språkplaneringens första fas är, enligt Haugen, selektionsfasen. Ett incitament till att en förändringsprocess sätts igång kan vara att det finns mer än ett språk eller flera språkliga varieteter som uppbär samma funktion. I en sådan situation tenderar språksamhället att ta ställning för ett av alternativen, som därigenom får samhällelig sanktion som något slags standard. Under perioder när man har använt mer än ett språk samtidigt i ett språksamhälle har det, för det mesta, rätt en naturlig funktionsuppdelning mellan de inblandade språken.

Ett tidigt exempel på hur en sådan situation uppstår är kyrkans genombrott i Norden. Denna medförde både en ny religion och ett nytt språk för religionsutövandet. Men med kristendomens införande följde inte bara det latinska språket utan också genrer och texttyper, som torde ha varit nya i de nordiska samhällena. Latinet var det språk som användes i dessa sammanhang och skriftsystemet följaktligen det latinska alfabetet. Den religiösa domänen återerövrades med tiden av de inhemska språken såtillvida som folkspråken kom att ersätta latinet. En av de bestående språkliga följderna av

¹ För närmare presentation av Haugens modell och dess tillämpning på språkhistoriska skeenden se Hannesdóttir (2000a). Modellen har också använts för att beskriva de svenska 1700-talslexikografernas redovisning av uppgifter om grammatiska egenskaper på lexikal nivå som ett bidrag till svenskans grammatisering (Hannesdóttir 2000b) samt till att förklara vissa grundläggande skillnader i språksynen i det isländska respektive det svenska språksamhället (Hannesdóttir 2004). Ulf Teleman (2003) har använt Haugens modell för att beskriva den svenska officiella och semi-officiella språkvårdens historia.

kristendomens införande blev emellertid att man vid 1200-talets slut över i princip hela det nordiska området hade bytt skriftsystem. Man hade lämnat den gamla runskriften till förmån för den latinska skriften.

Den process som ledde till övergången till latinsk skrift i de bruksområden där runorna redan var etablerade är i allt väsentligt hölj i dunkel och att beskriva den innebär av lätt insedda skäl oöverstigliga metodologiska problem. En av de medeltida isländska källorna gör det emellertid möjligt för oss att följa en specifik aspekt av processen: det latinska alfabetets anpassning till isländskans ljudsystem. Men det är inte isländskans kodifiering som är huvudtemat här utan det är de båda skriftsystemens funktionella relationer som fokuseras. Samtidigt kommer en liten pusselbit att läggas på plats när det gäller islänningarnas eventuella användning av runor under tidig medeltid.

Den första grammatiska avhandlingen om skriftsystemen

Den så kallade första grammatiska avhandlingen (härefter förkortad FGA) tillkom på Island någon gång mellan 1125 och 1175. I den lämnas ett noggrant utarbetat förslag till hur det latinska alfabetet skulle utvecklas och utökas för att effektivt kunna återge isländskans ljudsystem. I sin monografi om och utgåva av FGA resonerar Hreinn Benediktsson kring den process som är förutsättningen för att det latinska alfabetet skulle kunna användas för andra språk än latin. Han påpekar två grundläggande faser i processen: "one is the acquisition of the Latin alphabet and the mastery of Latin writing; the other is its transfer and adaptation to the vernacular in question and the creation of a native system of orthography" (Benediktsson 1972:36).

Den grammatiker som är upphovsman till FGA har lärt sig det latinska alfabetet och latinsk ortografi. Hans syfte med arbetet är att redovisa det alfabet han har konstruerat för islänningarna. Detta har han gjort för att det skall bli lättare att skriva och läsa lagarna, genealogier och religiösa och historiska texter (Benediktsson 1972:208 ff.). Han har därför skapat en teckenuppsättning som är adekvat för isländskan och en isländsk ortografi och – inte minst – tilldelat dessa tecken bestämda ljudvärden. Det som är intressant i det här sammanhanget är huruvida grammatikern relaterar detta nya skriftsystem till det redan etablerade: runorna.

Runor omnämns bara på två ställen i FGA, en gång (med två förekomster) i grammatikerns argumentation och en gång i ett av de minimala par han använder för att illustrera möjligheterna att återge hårfina fonetiska distinktioner med hjälp av det latinska alfabetet, utökat med den uppsättning diakritiska tecken som han föreslår. Benediktsons framställning handlar dels

om FGA som text, dels om det latinska alfabetets anpassning till isländskans ljudsystem och han ägnar inte omnämmandet av runorna någon större uppmärksamhet. Det är emellertid intressant att se närmare på vad det är grammatikern säger om runorna. Han har inlett med att redogöra för hur han vill anpassa det latinska alfabetet till det isländska språket genom att utelämnas några av konsonanttecknen och lägga till ett antal vokaltecken. Han förutser att denna manipulation av det latinska alfabetet av några kan uppfattas som onödigt, eftersom det som är skrivet på "dansk tunga", dvs. de andra nordiska språken, med det latinska alfabetet intakt är fullt begripligt. Den tänkta kritiken, framförd av en fiktiv kritiker, bemöts av grammatikern med följande argument:

Enn ek svara sva. Eigi er þat rvnanna kostr þo at þv lesar vel eða raðir vel að líkindvm | þar sem rvnar visa o skyrt. (Benediktsson 1972:214.)

Benediktsson översätter meningen som följer²:

But I reply like this: 'It is not the virtue of the letters if you can read well or make a good guess (in cases) (85:5) where the letters are unclear [...]'. (Benediktsson 1972:215.)

I sin kommentar tillskriver Benediktsson grammatikerns användning av *rún* istället för den beteckning han annars använder, *stafr*, ett utslag av en stilistisk strävan:

The basic concept in the F[irst]G[rammarians]'s analysis, which permeates his entire work and is at the center of his practical concern, is clearly *stafr* 'letter'; as a mere stylistic variant of this he uses *rún* 'rune' twice in his discussion (85:45) and once in the illustrative sentences (86:16). (Benediktsson 1972:42.)

Han översätter också båda förekomsterna av *rúnar* i citatet ovan med *letters*. *Stafr* är mycket riktigt den term som grammatikern använder för begreppet 'tecken'; *stafr* förekommer 13 gånger som simplex och ytterligare ett antal gånger i olika sammansättningar och avledningar. Det medför inte nödvändigtvis att hans användning av *rún* istället för *stafr* just i sammanhanget ovan har ett stilistiskt syfte. Tvärtom är det troligt att han bemöter kontrahentens argument om det latinska alfabetets tillräcklighet genom att påpeka

² De hänvisningar (exempelvis 85:5) som Benediktsson ger inom parentes avser sida och rad i handskriften Codex Wormianus. Benediktssons återgivning av texten i FGA är diplomatarisk på ett sätt som inte alltid är relevant i det här aktuella sammanhanget. En del grafiska distinktioner som redovisas i hans utgåva återges således inte här.

att även det som skrevs med runor – som ju var ännu färre än bokstäverna i det latinska alfabetet – var möjligt att utläsa.

Det andra sammanhanget där *rún* förekommer i FGA är, som framgått, i de exempel grammatikern använder för att illustrera de distinktioner som, med hjälp av de diakritiska tecknen, hans isländska alfabet förmår redovisa: "Rúnar heita gelltir enn rúnar maalstafr" (Benediktsson 1972:222). De två synonymparen *rúnar* och *gelltir* respektive *rúnar* och *maalstafr* är avsedda att demonstrera en fonetisk distinktion mellan stamvokalen i *rúnar* respektive *rúnar* som inte skall utredas närmare här. Benediktssons engelska översättning är intressant – här är det bara det senare av synonymparen som skall uppmärksammas: "Male pigs are called *boars* (*rúnar*), but letters (are called) *runes* (*rúnar*)" (Benediktsson 1972:223). Grammatikerns *maalstafr* översätts utan kommentar med *letters*, 'bokstäver' men *rúnar* med *runes*.

I FGA förekommer även termen *bókstafr* – också den i ett av grammatikerns minimala par (Benediktsson 1972:244) och i sin framställning redovisar Benediktsson sin syn på förhållandet mellan de båda termerna *málstafr* och *bókstafr*. Han påpekar svårigheterna att i det kontextlösa sammanhanget med säkerhet kunna avgöra huruvida de har haft ett specifikt semantiskt innehåll för grammatikern och i så fall vilket. Och även här konstaterar han: "there is no reason to assume that they are anything but simple variants of the uncompounded *stafr*; that is, their first members—*mál-* and *bók-*, respectively—serve only to contrast them with other compounds [...]" (Benediktsson 1972:52). Simplexordet *stafr*, påpekar han, har isländskan liksom engelska och fornvästnordiska utan tvekan hämtat från runterminologin för att använda som beteckning på det enskilda tecknet i det latinska alfabetet. Benediktsson återger emellertid Björn M. Ólsens uppfattning att de olika bestämningarna till *stafr*, *mál-* respektive *bók-*, var avsedda att disambiguera olika betydelser av *stafr*: 'språkligt tecken' respektive 'pinne'. Men Ólsen menar också att man generellt undvek att använda *bókstafr* om runorna "since it was in fact the function of the runes to be used, not in books, but rather on various every-day objects of, mainly, wood or stone" (Benediktsson 1972:52, not 1). Istället användes *málstafr* om runorna och *bókstafr* om de latinska tecknen.

Benediktsson medger att Ólsens hypotes kan ha stärkts av de fynd som då nyligen hade gjorts i Bergen och att denna funktionsuppdelning mellan runor och alfabet skulle ha kunnat föreligga mycket längre på Island än vad som allmänt har ansetts (Benediktsson 1972:52, not 1). Analysen av de så kallade bryggenfynden var emellertid inte så långt kommen vid tiden för Benediktssons utgivning av FGA att resultaten därifrån kunde läggas till grund för några säkra slutsatser om den medeltida runanvändningen. Benediktssons utgångspunkt är istället den då allmänt vedertagna synen.

Man hade konstaterat en diskontinuitet i det bevarade isländska runmaterialet och dragit slutsatsen att skicket att använda runor upphörde kring år 1000 men återupptogs sedan kring 1200 (se Hagland 1989).

Frågan om huruvida runorna användes på Island över huvud taget under 1000- och 1100-talet har varit mycket debatterad men det finns inte utrymme att återge den diskussionen här (för en översikt se Hagland 1989). Fynden av det medeltida runmaterialet i Norge har emellertid kastat nytt ljus över problemet. Bland fynden både från Bryggen i Bergen och från senare utgrävningar i Trondheim finns några föremål där såväl de inristade namnen som runografen tyder på isländsk proveniens. Några av dessa föremål dateras ganska säkert till den tid då FGA anses ha tillkommit; något enstaka föremål möjligen till tiden strax dessförinnan, nämligen 1100–1125 (Hagland 1989). Istället för den brutna traditionen menar Hagland att runorna har varit kända och i kontinuerligt bruk på Island ända in på 1400-talet – på samma sätt som i Norden i övrigt. Han anser som rimligt att de har utgjort ”ei alternativ skrift som vart nytta til andre føremål og delvis på andre område enn der det vart nytta latinsk skrift på pergament. Mykje tyder på at runeskrift i særleg grad har vore handelslivets og kjøpmannskapets skrift også på Island” (Hagland 1989). Haglands hypotes, kan man tycka, stärks av grammatikernas omnämnande av runorna. Istället för en stilistisk ambition skall omnämmandet ses som ett tecken på att runornas användning var en självklar del av den gemensamma referensramen för skrivande islänningar.

När det gäller de svenska förhållandena kring övergången från runskrift till alfabet är utgångsläget ett annat. Vi vet att det latinska alfabetet användes från tidigt 1200-tal för att skriva svenska, parallellt med runorna. Vad vi däremot inte kan urskilja är en funktionsuppdelning av de olika skriftsystemen. Av det medeltida svenska runmaterial som bevarats har vi kunnat sluta oss till att istället för att konserveras i en etablerad funktion kom runorna istället att anpassas till alfabetet. Uppsättningen av runtecknen utökades och de enskilda runtecknen tilldelades samma ljudvärden som bokstäverna i det latinska alfabetet.³ Någon egen funktionsdomän eller texttyp tycks runorna inte ha behållit. Tvärtom finns det många bevis på att skriftsystemens funktioner under en period överlappade varandra, inte bara på så sätt att den latinska skriften övertog runornas användningsområden utan också så att runorna användes i kyrkliga sammanhang och även för inristningar på latin (Jansson 1984:181 f.). På Island kom emellertid – som vi strax skall se – den funktionsuppdelning som etablerades mellan runor och alfabet att utvecklas på ett tämligen säreget sätt.

³ Ett exempel på hur en digrafisk skrivare på 1540-talet hanterar danskans ljudsystem med bokstäver respektive runor har presenterats av Hagland (2006).

1600-talets syn på runorna

Bibelns berättelser om språkets uppkomst och splittring utgjorde under 1600-talet språkvetenskapens postulat. Vid slutet av århundradet ifrågasätter man dock försiktigt den gudagivna status språket tillskrivs i Bibeln. Samtidigt påverkades språkforskningen av influenser från andra idéströmningar, bland annat klassicismen och den begynnande nordiska renässansen. Man sökte, registrerade och studerade de egna forminnena, inte minst runinskrifterna. Också den isländska medeltidslitteraturen fick en viktig funktion som vittnesbörd – både om nordbornas ärorika historia och om det rika, kärnfulla och stringenta medeltidsspråket. Skandinaverna uppdagade också den i högönsklig välmåga levande isländska svartkonsten. Och där tycktes runorna spela en central roll (Verelius 1675:15). Förutom den vardagliga funktion som fynden i Bergen och Trondheim tyder på (Hagland 1989) kom runornas förkristna ursprung att förknippas med svart magi och häxkonst (Sæmundsson 1992:81 ff., Flowers 1989). Att kyrkan inte rådde på denna användning av runorna finns omvittnat i diverse isländska handskrifter som under 1600-talet nådde omvärlden. Bekantskapen med islänningarna till synes obrutna, ogudaktiga och elaborerade användning av runorna ända från sagatiden, liksom den relativt färska upptäckten av dalrunorna, ledde till en diskussion kring runskriftens kontinuerliga användning parallellt med latinet. Särskilt intresse ägnades frågan huruvida de magiska egenskaper runorna tillskrevs bland annat i den högt skattade isländska sagalitteraturen var ursprungliga eller ej. I det sammanhanget spekulerades det också en hel del kring huruvida detta bidragit till att runskriften övergavs. Olof Verelius för fram två hypoteser om varför runorna slutade användas, varav den första direkt relaterar till deras hedniska ursprung:

Then förra hafwer varit the Christnas nijt till att utrota swartekonsten. Ty emädan the första Christendomsens stichtare och utsprijdare här i landet / hwilka mästadelen wore fremmande / som intet förstånd hade om Runerna / och them therföre hatade / hade fattat then mening / att then stygga swartekonsten / icke allenast öfwades med swart-runer; uthan och att hennes hemliga bedrägerij och förförelse / samt mycket annat hedniskt och wederstyggeligit fans beskriwit med Målrunerne / hafwa the gifwit råd och styrkt thär till / att the skulle helt och hållit ödeläggias och utrotas. Och efter the som nyligen hade blewit Christne / lade intet stort thär-emot / äre många gamble och berömelige saker / med Runor beskrefne / helt och hållet utrotade / som medh rätta hade bort förwaras / och intet hindrat eller förwendt folket ifrån then Christliga och Himmelska sanningenes kännedom. Ty uti andra Konungarijken är och then Christna

Religionen wedertagen / uthan nogon förödelse af the saker som the forna och Hedniska tijder anginge. Thet här och wel hade kunnat ske / om man saken rätt öfwerwägat hade. (Verelius 1675:73.)

Verelius anser det troligt att kyrkan målmedvetet utrotade runorna eftersom de var så förknippade med hedendom och trollkonst. Han ifrågasätter om detta var nödvändigt eftersom kristendomen ju införts i andra kungariken utan att det forna arvet förstörts. Han bestrider också runornas inneboende onda egenskaper och påpekar att ”alle tings rätta bruk är äldre än theras mißbruk” (Verelius 1675:15). Med utgångspunkt såväl i diskussionen kring huruvida Wulfila hade använt runor för att nedteckna sin bibelöversättning som i det isländska materialet gör han en utredning av runornas funktion respektive deras egenskaper. Han slår fast att trots deras rent tekniska funktion som skrivtecken

[...] begynte the omsijder mißbrukas till then leda swartekonsten. Sålunda tillförståendes / att icke allenast then stygga konstens hemlighet och underwijsning thär med beskrefs: uthan och att man tillägnade sielfwa Runestafarne en sådan hemlig kraft / hwarföre the och blefwe kallade Swartruner. (Verelius 1675:15.)

Detta avfärdar han som dumheter. Istället för att beteckna den användning av runorna som beskrivs i de äldsta källorna som trolldom och häxkonst påpekar han att det snarare är frågan om förkristet religionsutövande – en syn som idag är aktuell (jfr Flowers 2006). Den andra hypotes som Verelius lägger fram är klart funktionell:

the Latiniske af fremmandom införde bokstafwers större beqwemligheet; hwilka efter the snarare och lättare skrefwes / och icke wore så rumrijke / som Runerna / blefwe the småningom emottagne / och Runerna thäremot af-lagde. (Verelius 1675:73.)

Det latinska alfabetet var helt enkelt lättare att använda.

Idag kan vi inte riktigt veta hur selektionen av skriftsystem faktiskt gick till. Vi vet inte om det fördes diskussioner där de båda skriftsystemens fördelar och nackdelar vägdes mot varandra, vilka aktörerna i så fall var och var sådana diskussioner ägde rum. Endast resultatet är entydigt. Runorna hade långt före Verelius tid förlorat sin funktion som det skriftsystem konventionen påbjöd och blivit ersatta av ett alfabet. Den slutsats vi möjligen kan dra är att Verelius hypotes om enkelheten var riktig.

När valet av skriftsystem väl var avgjort följde standardiseringens nästa fas: kodifieringen av det inhemska alfabetet. Vi koncentrerar oss på det svenska och lämnar isländskan.

Det svenska alfabetets kodifiering

I Haugens språkplaneringsmodell ingår tre olika processer i kodifieringsfasen: grafisering, grammatisering och lexisering. Etablerandet av skriftsystem är ett led i grafiseringen. Det nya skriftsystemet måste, på samma sätt som den förste grammatikern illustrerar när det gäller isländskan, modifieras för att vara effektivt för svenskan. Grafiseringen innebär sålunda konstituerandet av en lämplig teckenuppsättning. Redan under handskriftstiden etableras svenskans tre specifika tecken <å>, <ä> och <ö> och när boktryckarkonsten införs i Sverige införlivas dessa direkt i typuppsättningen. Deras grafiska utformning är nästan den som vi är vana vid – i kontrast till danskans lösning för motsvarande tecken: dubbeltecknat <a> (som så småningom blev <å>), <æ> och <ø>.

I grafiseringen ingår också fastställandet av en alfabetisk ordning. Tiällmann behandlar i sin grammatik bokstävernas status och ordning. Han konstaterar:

Bokstäfverna äre till antalet 26. A / b / c / d / e / f / g / h / i / k / l / m / n / o / p / q / r / s / t / u / x / y / z. å ä ö.

Om j ock v consonantes här till kunna räknas / då äre de 28. Huar vid ock innfaller denne frågan: om våre lärebarn då de först undervisas i läsandet böra kalla desse je ock ve / eller vu för liudet skull? mig tyckes denne åtskillnaden vara i Suänskan onödig: emädan många Nationer, jämväl uti dett Latinske språkets uttalande / desse bokstäfver på annat sätt utnämna. (Tiällmann 1696:48.)

Här har vi i princip den ordning vi har idag, med de speciella tecknen sist och i samma inbördes ordning som idag.

Också Jesper Swedberg behandlar bokstäverna i sin *Schibboleth* (1716) och han gör det mycket ingående. Bokens första kapitel benämns ”Om Hwar och en bokstaf i synnerhet: Theß retta bruk och mißbruk”. Där diskuterar han bokstävernas relation till ljudsystemet. Gränsen mellan vokaler och konsonanter är inte skarp. Främst är det *i* och *j*, liksom också *u*, *v* och *w* som är problematiska: ”Try slags U hafwe wi i vårt språk / u / v / w. med thenne åtskilnaden. The tu förra (u v) äro vocalia eller egenlydande: thet tridie (w) är consonans eller medlydande” (Swedberg 1716:26). Verket innehåller också lexikografiska kapitel: det omfattande sjuttonde kapitlet, ”Lista på

gamla / gäfwä och wackra ord och ordalag” (Swedberg 1716:305) och det betydligt mindre artonde kapitlet, där han förespråkar en enhetlig svensk ortografi: ”Ett Prof på en Svensk Ordabok. Hwar af kan tagas / at orden på ett wißt sett altid skrifwas kunna och böra”. Efter att inledningsvis konstatera att ”Wäre Swenske ord skrifwas åtskilligt af åtskilliga” presenterar han i form av en ordlista ett förslag till en standardiserad ortografi (Swedberg 1716:421). Detta prov på en svensk ordbok är en ren ordförteckning som innehåller omkring 2000 ord. Hela ordlistan är strikt alfabetiskt ordnad med de sårsvenska tecknen <å>, <ä> och <ö> sist och i den ordningen.

Swedberg ägnar bokstäverna betydligt mindre uppmärksamhet i sin grammatik, *En kortt Svensk Grammatica* (1722), än i *Schibboleth*, men han inleder ändå kapitel 1, ”Om Hwar Bokstaf i synnerhet”, med ett konstaterande:

§. 1. Wäre Swenske bokstäfwer äro thesse:

a / b / c / d / e / f / ff / g / h / i / j / k / l / m / n / o / p / q / r / s / B / s / t / u / v / w / x / y / z / å / ä / ö.

§. 2. Ibland them som af all språk bekant är / äro b / c / d / f / ff / g / h / j / k / l / m / n / p / q / r / s / t / w / x / z / Consonantes, medliudande eller medlydingar. The öfrige / a / e / i / i / u / v / y / äro Vocales, sielfliudande eller sielflydingar. å / ä / ö / äro sammanlupne af ao, ae, oe. (Swedberg 1722:1.)

Swedberg resonerar kring relationen mellan uttal och stavning men däremot inte kring bokstävernas status. Det är emellertid inte troligt att han avsåg att ff-ligaturen och de tre olika typerna av <s> alla var autonoma bokstäver.

Också grammatikern Sven Hof diskuterar det svenska alfabetets etablering men hans utgångspunkt är det svenska ljudsystemet snarare än bokstäverna. Efter en noggrann diskussion kring varje enskilt ”ljudämne” slår han fast att svenskan har ”tiugu åtta liudämnen, som med bokstäfwer böra be-tecknas, nämligen i den wanliga ordningen satte: a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, ki, l, m, n, ng, o, ò, (eller oh), p, r, s, sch, t, u, v, y, å, ä, ö”. Han gör dock en klar åtskillnad mellan dessa ljudämnen och bokstäverna och påpekar att ”ki, ng, ò (eller oh) och sch skola emot wanan inträngas i Swänksa Alphabetet, det påstår jag icke” (Hof 1753:112).

Redan tidigt på 1700-talet har således det svenska alfabetet kodifierats till en någorlunda stabil ordning. Antalet enheter och de olika enheternas status varierade visserligen något; framför allt är det distinktionerna mellan *i* och *j* och *u*, *v* och *w* som fortfarande vacklar. De sårsvenska tecknen <å>, <ä> och <ö> tycks emellertid ha fått sin givna plats sist i den alfabetiska ordningen och en status som självständiga tecken.

Alfabetets implementering

När den svenska lexikografin under 1700-talet alltmer utvecklades till att beskriva svenskans ordförråd på svenskans (och inte latinets) villkor tycks lexikograferna faktiskt ha haft en etablerad alfabetisk ordning att utgå från. Detta torde ha varit viktigt för dem som ju redovisade ordförrådet just i alfabetisk ordning. Man kan därför undra varför vissa av dem tvekade inför att tillämpa ordningen fullt ut. I några av de ordböcker som tillkom under 1700-talets första hälft tillämpas latinets alfabetiska ordning och grafemen <å>, <ä> och <ö> behandlas som grafemräckorna <ao>, <ae> och <oe>. Ord som inleds med <å> eller <ä> påträffas sålunda under bokstaven <a> och ord på <ö> under <o>. I Olof Linds svensk-tyska ordböcker (1738 och 1749) och i Levin Möllers svensk-franska ordbok (1745) ordnas de svenska uppslagsorden enligt ett alfabet från *a* till *z*, där *å* ordnas som grafemräckan <ao>, *ä* som <ae> och *ö* som <oe> (se också Harnesdóttir 2000a). Denna ordning följer det sätt som tillämpas i tyskan, där <a> och <ä> respektive <o> och <ö> sammanförs och den vore kanske rimlig om dessa verk vore avsedda för icke-svenskar som inte kunde förväntas vara förtrogna med svenskans konventioner. Så är dock inte fallet, Linds och Möllers ordböcker vänder sig snarare till svenska än till utländska användare (Harnesdóttir 1998:330 ff.). Deras samtida, Schenberg, som förklarar att hans svensk-latinska ordbok (1739) är avsedd för svenskar, och Serenius, med sin svensk-engelska ordbok (1741), tillämpar dock den ordning som grammatikerna hade slagit fast. Ännu en annan ordning tillämpas senare under århundradet av bl.a. Ihre. Både i hans dialektordbok (1766) och i hans stora etymologiska ordbok (1769) ordnas ord med initialt <ä> och <å> under <a> på så sätt att ord på <ä> följer direkt på grafemräckan <ad> och därefter följer orden på <å> för att sedan följas av ord med initialt <af>. Ord med initialt <ö> sorteras direkt efter ord med initialt <o>. Det är naturligtvis svårt att avgöra varför inte lexikograferna tillämpar den alfabetiska ordning som förefaller ha varit ganska så etablerad – de kommenterar inte detta själva. En förklaring kan naturligtvis vara det starka inflytandet från tysk lexikografi på den tidiga svenska lexikografin.

I ett språkplaneringsperspektiv kan alfabetets standardisering i och med grammatikernas stipulerade ordning sägas ha lämnat kodifieringsfasen och övergått i nästa fas: implementeringsfasen. För en effektiv implementering krävs emellertid fungerande spridningskanaler genom vilka kodifieringens resultat kunde förmedlas ut i språksamhället. Vi kan inte dra slutsatsen att lexikografernas bruk av den latinska ordningen berodde på att de inte kände till grammatikernas ordning. Möjligheten finns att de, trots kännedom om denna, anlade det som idag skulle kallas ett användarperspektiv – att de

alltså bedömde sannolikheten för att användarna skulle söka ord på <ä> och <å> under *a* som större än att de skulle söka dem sist i ordboken. Lind tar det säkra för det osäkra och låter avsnittet med ord på *z* följas av anvisningar:

Å (eller Ao) sök emellan An och Ap,
 Ä (eller Ae) sök emellan Ad och Af,
 Ö (eller Oe) sök emellan Od och Of
 (Lind 1749, spalt 1015.)

Sedan 1700-talets slut har det svenska alfabetet genomgått en justering av en viss dignitet. När frakturstilen under 1800-talet fullt ut ersattes av antikva innebar det en funktionsuppdelning för grafemen <i> och <j> liksom för Swedbergs tre u:n: <u> och <v> fick separata funktioner och <w> marginaliserades till en variant av <v>. Därmed kan alfabetets kodifiering och implementering anses ha varit fullbordad. Det som vidtar efter implementeringsfasen i Haugens modell är utvecklande och språkvårdande insatser.

Alfabetets odling

Som aktuella avsnitt i historien om alfabetets utveckling kan vi betrakta dels det senaste tillskottet, <w>, dels de nya allograferna till <å>, <ä> och <ö>. I den senaste upplagan av *Svenska Akademiens ordlista* införs, vilket redovisas i inledningen, "något så ovanligt som ytterligare en självständig bokstav, nämligen *w* [...] med egen placering efter bokstaven *v*" (SAOL 2006:IX). Beslutet att behandla <w> som en egen bokstav hade då i vederbörlig ordning dryftats av landets högsta språkvårdande instanser (Allén 2003).

Någon sådan formell status har inte användningen av <a> eller <aa> för <å>, <a> eller <ae> för <ä> respektive <o> eller <oe> för <ö> fått. Trots det kan vi konstatera att de särskilda tecknen <å>, <ä> och <ö> nu verkar stå inför ett reellt hot. I ett internationellt sammanhang kolliderar bruket av dem med vissa användarperspektiv, vilket har lett till att de – av smaskäl eller av tekniska orsaker – allt oftare ersätts med de pricklösa <a> respektive <o> eller med <aa>, <ae> respektive <oe>. Det är emellertid knappast troligt att de går samma öde till mötes som tidigare runorna: att förknippas med svartkonst och magi. Möjligen kan de komma att ses som exotiska.⁴

⁴ Exempel på "prickarnas" exotiska funktion finner vi i namnen på heavy metal-bandet Mötley Crüe och Motörhead.

Språkplanering, språkhistoria och språkförändringar

Alfabetets etablering och standardisering kan framstå som ett språkligt perifert kapitel i svenskans historia – möjligen av visst kulturhistoriskt intresse. Det är emellertid illustrativt när det gäller de effekter standardiseringsprocessen har både på språket och på språkbrukarna. Det svenska alfabetet har med tiden blivit så konventionaliserat att vi inte ägnar det någon större uppmärksamhet. Det är bara när det kommer i konflikt med andra förefintliga alternativ som normen blir explicit.

Att studiet av det standardiserade språkets förändringar kräver andra instrument än studiet av de mera spontana processer som utvecklas i språk som ännu inte har utvecklat så strikta normer som exempelvis svenskan har påpekats av bland andra Milroy & Milroy:

it is not always appreciated that variation and change in a language that has undergone standardization cannot be wholly independent of the process of standardization itself, as the ideology of standardization is to a greater or lesser extent present in the minds of the speakers of the language. Hence, changes in languages like English may differ in various ways from the kinds of changes that are observed in nonstandardized languages. (Milroy & Milroy 1997.)

När vi beskriver nyligen avslutade och nu pågående förändringar i svenskan måste vi alltid ta hänsyn till att språkbrukarna är präglade av de språkliga normerna. Att till synes komplexa språkförändringar, såsom framväxten av den – inom nordstiken – särskilda kategorin *supinum*, inte i första hand har påverkats av strukturella faktorer utan snarare kan tillskrivas en effektiv språkplanering har jag hävdats i ett annat sammanhang (Hannesdóttir 2000b, jfr Platzack 1981). Strukturella faktorer räcker inte som variabler. De måste vägas mot den faktor som kanske – medvetet eller inte – är den viktigaste för det standardiserade språkets brukare: vad som är rätt. Till skillnad från de vägar ut till språkbrukarna som fanns för implementeringen av den kodifierade alfabetiska normen är dagens spridningskanaler särdeles effektiva.

Teleman påpekar att den språkliga normen tenderar att bli svagare – eller möjligen bredare (Teleman 2003). Trots det är det slående hur normen ändå genomsyrar också språkligt uppmärksamma, unga människors intuitioner idag. Under några år har studenterna på den facköversättarutbildning som ges vid Göteborgs universitet tillfrågats om de lagt märke till den nya intransitiva användningen av verbet *lämna* i betydelsen 'gå', 'avresa'. De flesta av studenterna nekar till att ha observerat denna förändring – än mindre använt konstruktionen själva. I själva verket har denna användning

av verbet *lämna* minst tio år på nacken, vilket är en stor del av studenternas vuxna liv, och den blir alltmer frekvent. Redan lektionen efter att de uppmärksammats på existensen av konstruktionen har de också lagt märke till den. De har konfronterats med ett alternativ till en konventionaliserad norm som de redan hade anpassats till.

Avslutning

Enligt Haugen består själva språkplaneringsprocessen av evaluering av språkliga förändringar. 1700-talet var den tid då språkvetenskapen definitivt trädde ut ur det axiomatiska paradiset som 1600-talets bibeltrogna språkforskare ännu befunnit sig i. Genom ihärdiga individers insatser åstadkom man inte bara det som Swedberg eftersträvade: att "våre Swenske ord **inte** skulle skrivas åtskilligt av åtskilliga" – nu skall de inte bara "på ett wißt sett alltid skrivas" utan också på ett visst sätt ordnas alfabetiskt. Hans och andras evaluering av det teckensystem de brottades med i sina ordböcker och grammatikor är nu på ett självklart sätt inbyggd i den etablerade, väl fungerande och noggrant beskrivna strukturen av språkliga normer som vi identifierar som svenska.

Litteratur

- Allén, Sture. 2003. Dubbelve dubbelve dubbelve. I: Ann-Marie Ivars et al. (red.), Boken om våra modersmål. Festskrift till Mikael Reuter på hans 60-årsdag den 17 maj 2003. Esbo: Schildts Förlags Ab, 21–26.
- Benediktsson, Hreinn (ed.). 1972. The First Grammatical Treatise. University of Iceland Publications in Linguistics 1. Reykjavík: Institute of Nordic Linguistics.
- Fowlers, Stephen E. 1989. The Galdrabók. An Icelandic Grimoire. Maine: Samuel Weiser Inc.
- Fowlers, Stephen E. 2006. How to do things with runes: A semiotic approach to operative communication. I: Marie Stoklund et al. (eds.). Runes and their secrets. Studies in runology. Copenhagen: University of Copenhagen, 65–81.
- Hagland, Jan Ragnar. 1989. Islands eldste runetradisjon i lys av nye funn frå Trondheim og Bergen. I: Arkiv för nordisk filologi 104. Lund: Lund university press, 89–102.
- Hagland, Jan Ragnar. 2006. Runic writing and Latin literacy at the end of the Middle Ages: A case study. I: Marie Stoklund et al. (eds.). Runes and their secrets. Studies in runology. Copenhagen: University of Copenhagen, 141–157.
- Hannesdóttir, Anna Helga. 1998. Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga. Göteborg: Meijerbergs Institut vid Göteborgs Universitet.

- Hannesdóttir, Anna Helga. 2000a. Tvåspråkig lexikografi och språkplanering i 1700-talets Sverige. I: Lars-Erik Edlund (utg.), Studier i svensk språkhistoria 5. Nordsvenska 11. Umeå: Umeå universitet, 224–235.
- Hannesdóttir Anna Helga. 2000b. Ordböckernas roll i svenskans grammatiska standardisering. I: LexicoNordica 7. Tidsskrift om leksikografi i Norden utgitt av nordisk forening for leksikografi i samarbeid med nordisk språkråd. Oslo, 23–40.
- Hannesdóttir, Anna Helga. 2004. Islänningars attityder till språkliga normer. I: Scripta Islandica. Isländska sällskapets årsbok 54/2003. Uppsala: Swedish science press, 11–35.
- Haugen, Einar. [1966] 1972. Linguistics and Language Planning. I: Anwar Dil (ed.), The ecology of Language. Essays by Einar Haugen. Stanford: Stanford University Press, 159–190.
- Hof, Sven. 1753. Swänska Språkets Rätta Skriftsätt. Stockholm.
- Ihre, Johan. 1766. Swenskt dialect lexicon. Upsala.
- Ihre, Johan 1769. Glossarium Suiogothicum. Upsalæ.
- Jansson, Sven B.F. 1984. Runinskrifter i Sverige. Tredje upplagan. Stockholm: Almqvist & Wiksell Förlag AB.
- [Lind, Olof.] 1738. Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Dictionarium oder Wörter-Buch. Stockholm.
- Lind, Olof. 1749. Teutsch-Schwedisches und Schwedisch-Teutsches Lexicon oder Wörter-Buch. Stockholm.
- Milroy, James & Lesley Milroy. 1997. Exploring the social constraints on language change. I: Stig Eliasson & Ernst Håkon Jahr (eds.), Language and its ecology, 75–101. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Möller, Levin. 1745. Nouveau Dictionnaire François-Svedois et Svedois-François. Stockholm och Upsala.
- Platzack, Christer. 1981. Ändelsevokalismen i supinum och perfekt particip av starka verb. En studie av växlingen *it:et* och *in:en* i äldre och yngre nysvenska. I: Arkiv för nordisk filologi 96. Lund: LiberLäromedel, 107–136.
- SAOL=Svenska Akademiens ordlista över svenska språket.
- Schenberg, Petrus. 1739. Lexicon latino-svecanum. Norcopiae.
- Serenius, Jacob. 1741. Dictionarium Suetico-Anglo-Latinum. Stockholmia.
- Svenska Akademiens ordlista över svenska språket. Trettonde upplagan. Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag.
- Swedberg, Jesper. 1716. Schibboleth. Svenska språkets rycht och richtigkeit. Skara.
- Swedberg, Jesper. 1722. En kortt Svensk Grammatica. Stockholm.
- Sæmundsson, Matthías Viðar. 1992. Galdrar á Íslandi. Íslensk galdrabók. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Teleman, Ulf. 1991. Om normföreställningars födelse. I: Sven-Göran Malmgren & Bo Ralph (red.), Studier i svensk språkhistoria 2. Göteborg: Göteborgs universitet, 214–229.
- Teleman, Ulf. 2003. Swedish. I: Ana Deumert (ed.). Germanic Standardizations. Past to Present. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 405–429.
- Tiällmann, Nils. 1696. Grammatica suecana, åller: En svensk språk- ock skrif-konst. Stockholm.
- Vereelius, Olof. 1675. Manuductio compendiosa ad runographiam Scandicam antiqvam. Upsalæ.

Abstract

Modern Swedish is a highly standardized, thoroughly described language with elaborate norms and conventions. In a diachronic perspective, the notion of right and wrong in language is a rather late phenomenon. The development of stable norms can be described as a process of language planning as presented by Haugen ([1966] 1972). In this article, the selection, codification, implementation and elaboration of the Swedish alphabet is discussed in terms of language planning. The functional distribution of the runes versus the alphabet is dealt with and so is the early establishing of the forms, number and order of the letters in the alphabet.